

An Analysis of Documentational Reliability and Content Analysis of the Zar World in Shia Resources

Muhammad
Ebrahimi Rad *

Assistant Professor, Department of Theology,
Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran

Abstract

One of the important issues that has been the topic for argumentation among Islamic scientists is the existence of a world known as Zar world. The important reasons for the approval of the Zar world are based on verses 172 and 173 in the Aaraf chapter and various traditions that are cited in traditional books of Shia. Based on this verse and the relevant traditions, aloha has created human beings in the material world before creating them in this world and all human beings in that world have surrendered to his divinity and recognized Allah. So Allah has given the ultimatum to all human beings. Some Islamic scientists denied the existence of this world by questioning the reliability of the traditions related to the Zar world or they have denied the relevance of these traditions to this world. This study has investigated the Zar world traditions descriptively and analytically based on library resources. The researcher has tried to prove first, that the important parts of relevant traditions to Zar world are reliable and secondly, its indication and relevance are traditions on the existence of the Zar world that is not deniable.

Keywords: Instinct, World, Zar body, Traditions of Zar world, Zar world.

* Corresponding Author: ebrahirad@Gmail.com

How to Cite: Ebrahimi Rad, M. (2024). An Analysis of Documentational Reliability and Content Analysis of the Zar World in Shia Resources, *Journal of Seraje Monir*, 15(48), 1-30. DOI: 10.22054/ajsm.2024.77746.2001

1. Introduction

One of the important issues that have been discussed and have been the subject of different ideas among an Islamic scientist has been the world known as Zar world. There have been a lot of traditions in Shiea traditional books indicating that there exists a world before human creation in this world and God has created all of the humans from the fathers and has established logic and knowledge for them. And they all have been informed about God's capability and creativity and have accepted it. And there is no excuse left for them for being ignorant and deviating from the right path. Some Islamic scientists have questioned the credibility of these traditions and have come to the conclusion that we cannot derive the Zar world from these traditions. This investigation has analyzed these traditions descriptively and qualitatively and has approved that among their world traditions, there are traditions which have been approved by documents and also they're an indication that Zar world has got no scientific problem. As long as there are no logical or narrative documents against the understanding this approach to the analysis is scientifically approvable. Because appearance of every sentence and this course as long as there is no absolute document against it, it is acceptable from a logical perspective.

Research Question(s)

2. Literature Review

Analysis of former investigations reveals that a number of books and articles have been published about the Zar world. These scientists and investigators have analyzed different aspects of this phenomenon from different perspectives and they have analyzed traditions about this topic. Analysis of these scientific investigations and researchers reveal that they have gathered all the traditions about their world and they have discussed their indication for the existence of this world (Hassan Ali Morvolid, Allameh Amini, Sophia Radan, Muhammad Byabani).

The analysis conducted by the present writer reveals that although some investigations have been conducted in this area, the documents and concepts of these traditions have not been investigated comprehensively from differential and distinctive characteristics and features.

3. Methodology

This qualitative and descriptive study has investigated the phenomenon based on library research. That is, different books and articles have been analyzed critically and their strengths and weaknesses have been touched upon. Finally, this critical approach has resulted in relevant findings, suggestions, and conclusions.

4. Results and discussion

This investigation has analyzed those traditions which have been approved scientifically and are reliable and those weak traditions in terms of their documents have been ignored and are not taken into consideration. Those reliable traditions about the Zar world are divided into Five groups:

1. This group after additions indicates that God has created all human beings from Adam and they have been very small and they have got the knowledge about God and approved worshipping of Allah. For example, a tradition by Zorare indicates that Imam Bagher peace be upon him said Allah created all human beings from Adam up to the day of Justice and they have been extracted in the form of small entities. After that Allah represented himself to all human beings. And if Allah did not represent himself to human beings nobody would be able to recognize Allah (Kolaini, 1427)
2. The second group of traditions indicates that after entering this world, human beings have forgotten the promises given and their homeland but they have kept the knowledge about Allah in the Zara world and this knowledge is kept in Their Hearts. Moreover, these traditions indicate that if there was no knowledge about Allah and that world nobody could have the knowledge about Allah and recognize him. For example, there is a tradition by Ibn Maskan reporting that I asked Imam Saddegh peace be upon him about this statement of Allah stating that when Allah created human beings from Adam... I asked him if I was sad has this incident had been in the form of objective observation? And Imam answered yes. He said that the knowledge people acquired about Allah is left in Their Hearts and if there was no such knowledge in Zar world nobody could understand in this world who is his creator and supporter.

3. The third group of traditions is based on instinct verse from the Holy Quran which indicates human knowledge about the oneness of Allah which is acquired in the ZAR world and people have approved it full stop and it shows the nature and document for the traditions in this area. For example, air tradition by Abdullah Ben Sanon says I asked Imam Sadegh peace be upon him what is the purpose of instinct verse in the Holy Quran? Imam answered him find getting the promise from people about the knowledge of the oneness of Allah, asking them am I your god?
4. The fourth group of verses indicates that in the ZAR world in addition to worshiping Allah, all people have approved the prophet of Islam and all other 12 imams. For example, in this regard, there is a tradition by Backir Ben aion. This tradition states that people have promised Allah to accept all 12 imams (Barghi, v.1, p:135).
5. The fifth group of traditions indicates that the first person who approved worshiping Allah was the prophet of Islam. In this regard, there is a tradition stating that some of the members of the Prophets tribe ask him how did you achieve a higher position? And the prophet answered because I was the first person who accepted worshiping Allah (Saffar, 84).

5. Conclusion

The collection of reliable and valid traditions analyzed in this investigation revealed that before the creation of human beings in this world, God had created them in another world that is called Zar world. And all human beings have approved the worshipping of Allah by their heart and the knowledge they have received. As a result, no excuse is left for anybody. Moreover, although human beings have forgotten the promise given to Allah, it is installed in their heart and the existence of this knowledge in the human mind is due to the fact that it is given to them in the Zar world.

Keywords: Zar world, Zar traditions, instinct, Zar body.

اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه

محمد ابراهیمی راد * | استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه اراک، اراک، ایران

چکیده

یکی از مسائل مهمی که همواره مورد گفتگو و اختلاف دیدگاه بین اندیشمندان اسلامی بوده، وجود عالمی به نام «عالم ذر» است. مهم‌ترین دلایلی که برای اثبات «عالم ذر» مطرح شده، آیات ۱۷۲-۱۷۳ سوره اعراف و احادیث متعددی است که در کتاب‌های حدیثی شیعه نقل شده است. بر اساس ظاهر این آیه و احادیث وارده، خداوند انسان‌ها را در عالم مادی قبل از آفرینش انسان در دنیا، از پشت پدرانشان خارج کرده و آنان در آن عالم، به خداوند معرفت قلبی پیدا کرده و به ربوبیت او اقرار کرده‌اند و در نتیجه حجت بر همه انسان‌ها تمام شده است. برخی از اندیشمندان اسلامی که وجود چنین عالمی را منکر هستند، احادیث «عالم ذر» را یا از نظر سند نامعتبر دانسته و یا دلالت این روایات را بر عالم ذر مورد انکار قرار داده‌اند. در این پژوهش که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی احادیث «عالم ذر» مورد بررسی قرار گرفته، تلاش شده که ثابت شود، اولاً، بخش قابل توجهی از احادیث عالم ذر از نظر سند معتبرند و ثانیاً، دلالت این احادیث بر وجود عالم ذر غیرقابل انکار است.

کلیدواژه‌ها: عالم ذر، احادیث عالم ذر، بدن ذری، فطرت، دنیا.

۱. مقدمه

احادیث فراوانی در کتاب‌های حدیثی شیعه در مورد «عالم ذر» نقل شده‌اند که دلالت دارند بر این که در عالمی قبل از آفرینش انسان در دنیا، خداوند همه انسان‌ها را از پشت پدرانشان خارج ساخته و در آن‌ها عقل و شعور قرار داده است و آنان در آن عالم به ربوبیت خدا معرفت قلبی پیدا کرده و به آن اقرار کرده‌اند؛ در نتیجه برای غفلت و انحراف خویش در دنیا عذری ندارند. بعضی از دانشمندان اسلامی این احادیث را از نظر سند و دلالت، مورد اشکال قرار داده و در نتیجه استفاده عالم ذر را از این احادیث، مورد انکار قرار داده‌اند. شیخ مفید احادیثی را که دلالت دارند بر این که خداوند با ذریه آدم در عالم ذر مکالمه کرده و از آن‌ها بر ربوبیت خویش اقرار گرفته است، از اخبار «تناسخیه» دانسته که حق را با باطل مخلوط کرده‌اند (مفید: ۴۷). بعضی دیگر، احادیث «عالم ذر» را با یکدیگر و با ظاهر آیه میثاق متعارض دانسته و لذا استفاده «عالم ذر» را از این احادیث مورد انکار قرار داده‌اند (مکارم شیرازی، ج ۷: ۹)؛ در حالی که چنین نیست که همه احادیث عالم ذر از اخبار تناسخیه باشند یا بین آنان تعارضی وجود داشته و یا مخالف ظاهر آیه میثاق بوده باشند و یا از نظر سند و دلالت مشکلی داشته باشند، بلکه در میان احادیث «عالم ذر»، احادیث متعددی وجود دارند که هم از نظر سند معتبرند و هم از نظر دلالت و ظهور در وجود «عالم ذر» با مشکلی مواجه نیستند و در این دلالت و ظهور، هیچ گونه ابهامی ندارند و تا زمانی که دلیل عقلی یا نقلی معتبری برخلاف این ظهور نباشد، این ظهور برای ما حجت است؛ زیرا ظهور هر جمله و کلامی تا زمانی که برهان قطعی بر دفع آن ظهور نباشد، از نظر عقلا حجت است.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد پیشینه پژوهش پیش رو، تاکنون آثاری نگاشته شده‌اند که به عنوان نمونه به بعضی از آن‌ها اشاره می‌شود:

الف. کتاب «تنبیها حول المبدء و المعاد»، اثر آیت‌الله حسنعلی مروارید؛ ایشان در بخشی از این کتاب، احادیث عالم ذر را مورد بررسی قرار داده است.

اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه؛ ابراهیمی راد | ۷

ب. کتاب «المقاصد العلیه فی المطالب السنیه»، تألیف علامه امینی؛ ایشان در این کتاب، احادیث وارد شده در مورد عالم ذر را جمع آوری کرده و مورد بررسی قرار داده است.

ج. کتاب «سد المفرد علی منکر عالم الذر»، اثر سید علی رضوی؛ ایشان در این کتاب احادیث وارد شده در مورد عالم ذر را جمع آوری کرده و دلالت آن احادیث را بر وجود عالم ذر، مورد بحث قرار داده است.

د. علامه طباطبایی در جلد هشتم تفسیر المیزان و آیت الله جوادی آملی، در جلد سی و یکم تفسیر تسنیم، احادیث عالم ذر را مطرح و دلالت آن‌ها را بر عالم ذر انکار کرده‌اند.

ه. معصومه آذرخش در مقاله‌ای با عنوان «تواتر معنوی احادیث عالم ذر»، احادیث عالم ذر را بررسی و مضمون آن‌ها را تواتر معنوی دانسته است.

و. صغری رادان در مقاله‌ای با عنوان «بررسی روایات تفسیری عالم ذر»، احادیث عالم ذر را مورد بررسی قرار داده است.

ز. محمد بیابانی اسکویی در مقاله‌ای با عنوان «انسان در عالم ذر: روایات اهل بیت» احادیث عالم ذر را نقل کرده و دلالت آن‌ها را بر عالم ذر مورد بحث قرار داده است.

بررسی‌های نگارنده در زمینه آثار مذکور و بسیاری از آثار مشابه، گویای آن است که در خصوص احادیث «عالم ذر» پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است؛ ولی مقاله، کتاب و پایان‌نامه مستقلی، سند و محتوای احادیث «عالم ذر» را به صورت تفصیلی مورد بررسی و ارزیابی نکرده و احادیث صحیح و معتبر «عالم ذر» را به صورت مستند، استخراج و مورد تحلیل قرار نداده است. لذا بررسی تفصیلی سندی و محتوایی احادیث مذکور، از وجوه افتراق و امتیاز پژوهش کنونی خواهد بود.

۳. بررسی احادیث «عالم ذر»

احادیثی که بر وجود «عالم ذر» دلالت دارند، به پنج گروه تقسیم می‌شوند:

برای هر یک از این پنج گروه، علاوه بر احادیث صحیح و معتبر، احادیث متعدد دیگری نیز در کتاب‌های حدیثی نقل شده‌اند که از نظر سند ضعیف‌اند؛ ولی چون مبنای این

پژوهش، بررسی و نقل احادیث صحیح و معتبر «عالم ذر» است؛ از نقل احادیث ضعیف السند صرف نظر شده است.

۱-۳. روایات گروه اول

احادیثی که دلالت دارند خداوند از پشت حضرت آدم، ذریه او را خارج کرد؛ در حالی که آنان ذره بودند و به خداوند معرفت قلبی پیدا کرده و به ربوبیت او اقرار کردند.

۱. علی بن ابراهیم، عن أبیه، عن ابن ابي عمیر، عن ابن اذینة، عن زرارة: «عن ابي جعفر (ع)..... و سألته عن قول الله عز وجل: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ.....» قال: أخرج من ظهر آدم ذرّيته إلى يوم القيامة، فخرجوا كالذّر فعرقهم وأراهم نفسه، ولولا ذلك لم يعرف أحدٌ ربّه؛ زراره می گوید: از امام باقر (ع) درباره این گفته خداوند پرسیدم: «زمانی که خداوند از پشت فرزندان آدم، ذریه آنها را برگرفت...» امام (ع) فرمود: خداوند از پشت آدم، فرزندان او را تا روز قیامت در آورد و مانند ذره ای خارج شدند. سپس خود را به آنان شناساند و ارائه کرد. اگر چنین نمی کرد، هیچ کس [در دنیا] پروردگارش را نمی شناخت، (کلینی، ۱۴۲۷، ج ۲: ۱۱)

بررسی سند:

این حدیث دارای پنج راوی است و همه آنان در کتب رجالی توثیق شده اند.

۱. علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (نجاشی ۱۴۲۴: ۲۶۰؛ خویی، ۱۴۱۰، ۱۱: ۱۹۳).

۲. ابراهیم بن هاشم قمی (خویی، ۱۴۱۰، ۱: ۳۱۷).

۳. ابن ابي عمیر (نجاشی ۱۴۲۴: ۳۲۶؛ خویی، ۱۴۱۰، ۱۴: ۲۷۹؛ ۳۸۳).

۴. عمر بن اذینة (نجاشی ۱۴۲۴: ۲۸۳؛ خویی، ۱۴۱۰، ۱۳: ۱۸).

۵. زرارة بن اعین (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۷۵؛ خویی، ۱۴۱۰، ۷: ۲۱۸).

۲. عن محمد بن يحيى، عن أحمد بن محمد و علي بن إبراهيم، عن أبيه، عن حسن بن محبوب، عن هشام بن سالم، عن حبيب سجستاني قال: سمعت أبا جعفر (ع) يقول: إن الله عز وجل لما أخرج ذرية آدم من ظهره ليأخذ عليهم الميثاق بالربوبية له... ثم قال الله عز وجل لآدم: انظر ماذا ترى؟ قال: فنظر آدم (ع) إلى ذرّيته وهم ذرّ قد ملأ السماء.....

اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه؛ ابراهیمی راد | ۹

حبیب سجستانی می گوید: از امام باقر (ع) چنین شنیدم: همانا خدای عز و جل چون ذریه آدم (ع) را از پشتش خارج ساخت تا از آن‌ها برای ربوبیت خویش پیمان بگیرد... سپس خدای عز و جل به آدم (ع) فرمود: «بنگر چه می بینی؟» آدم (ع) به ذریه خود درحالی که همچون ذراتی بودند نگریست، دید آسمان را پر کرده‌اند (کلینی، ۱۴۲۷، ج ۲: ۸).

بررسی سند:

این حدیث دارای هفت راوی است، وثاقت علی بن ابراهیم و پدرش ابراهیم بن هاشم در بررسی سندی روایت قبل مورد تأیید قرار گرفت و بقیه راویان غیر از حبیب سجستانی در کتب رجالی مورد توثیق واقع شده‌اند.

۱. محمد بن یحیی (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۵۳؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۸: ۳۰).

۲. احمد بن محمد: مقصود احمد بن محمد بن عیسی اشعری است که ثقة است و لذا در سند صدوق به عنوان احمد بن محمد بن عیسی آمده است. (نجاشی، ۱۴۲۴: ۸۱؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۱۸۳؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۶۱ و ۵۷۸).

۳. حسن بن محبوب (خویی، ۱۴۱۰، ج ۵: ۸۹؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۱۴۱).

۴. هشام بن سالم (نجاشی، ۱۴۲۴: ۴۳۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۹: ۲۹۷)؛

۵. حبیب سجستانی: در مورد ایشان توثیقی وارد نشده است ولی از دو طریق می‌توان

صحت روایت حبیب سجستانی را ثابت کرد:

طریق اول: جمعی از علماء و بزرگان، روایت حبیب سجستانی را توصیف به صحت کرده‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۳ ق. ج ۹: ۴۰۴؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۷ ق. ج ۴: ۵۷۳؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ ق. ج ۵: ۱۷۳؛ مقداد سیوری، ۱۴۰۴. ج ۴: ۴۲۲).

علاوه، وحید بهبهانی با آن تخصصی که در رجال و حدیث داشته، توثیق حبیب سجستانی را از جد خویش علامه مجلسی نقل کرده است. (ابوترابی، ۱۴۲۴: ۱۱۹؛ مامقانی.

(بی تا). ج ۱: ۲۵۳؛ الشیخ محمدحسن النجفی. ۱۳۶۲ ش، ج ۴۲: ۳۵۲).

طریق دوم: در بحث اصحاب اجماع معتقد شویم اگر در حدیثی فردی از اصحاب اجماع در سند واقع شده باشد در صورتی که سند تا ایشان صحیح باشد این حدیث معتبر خواهد

بود هر چند فردی که بعد از ایشان در سند قرار گرفته ضعیف باشد، در حدیث مذکور، سند تا حسن بن محبوب که از اصحاب اجماع است صحیح است لذا عدم ورود توثیق در مورد حبیب سجستانی که بعد از حسن بن محبوب واقع شده است مضر به صحت حدیث نیست.

۳. احمد بن محمد برقی عن أحمد بن محمد بن أبي نصر، عن رفاعة النخّاس بن موسى: عن أبي عبد الله (ع) في قول الله تعالى: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ...»، قال: نعم لله الحجة على جميع خلقه أخذهم يوم أخذ الميثاق هكذا قبض يده؛ امام صادق (ع) در مورد این گفته خداوند: «زمانی که خداوند از پشت فرزندان آدم ذریه آنها را برگرفت...» فرمودند: بله؛ برای خدا است حجت بر همه مخلوقاتش، گرفت از آنان در روزی که از آنان پیمان گرفت این چنین: [امام (ع) دستش را گرفت]. (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۱: ۲۴۲).

بررسی سند:

این حدیث نیز دارای سه راوی است و هر سه راوی در کتاب‌های رجال توثیق شده‌اند.

۱. احمد بن محمد برقی (نجاشی، ۱۴۲۴: ۷۶؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۲۶ و ۲۶۱؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۵۶ و ۵۷).

۲. احمد بن محمد بن ابی نصر (خویی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۳۱؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۵۵).

۳. رفاعة النخّاس بن موسى (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۶۶؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۷: ۱۹۷).

ارزیابی محتوایی

از این گروه از احادیث چند نکته استفاده می‌شود:

۱. این احادیث به روشنی دلالت دارند که خداوند در عالمی قبل از آفرینش انسان در دنیا، همه فرزندان حضرت آدم را به صورت ذره از پشت او خارج کرد و آنان نسبت به خداوند و ربوبیت او معرفت یافتند و در نتیجه به ربوبیت او اقرار کردند.

۲. بر اساس آنچه در این احادیث دیده می‌شود؛ مبنی بر این که خداوند ذریه و فرزندان حضرت آدم را، در حالی که ذره‌ای بیش نبودند از پشت او خارج کرد؛ آن عالم، عالمی مادی بوده است؛ چون خروج ذریه از پشت آدم: «اخرج من ظهر آدم ذریته» و ریز

بودن و ذره بودن بدن‌ها در آن عالم: «فخرجو کالذر» در مادی بودن آن عالم ظهور دارد، در موجودات مجرد، خروج از پشت و ریزودرشت بودن، فاقد معنی است.

۳. از این احادیث استفاده می‌شود که این اقرار و اعتراف از همه انسان‌ها بوده و کسی استثنا نشده است؛ زیرا جمله «أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْ ظَهْرِ آدَمَ ذُرِّيَّتَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»؛ بر این نکته دلالت دارد که همه انسان‌هایی که تا ظهور قیامت به وجود می‌آیند، از پشت حضرت آدم خارج شدند. پس تمامی انسان‌ها در آن عالم به ربوبیت خداوند معرفت یافته و به آن اقرار و اعتراف کرده‌اند.

اشکال وارده بر این احادیث

اشکال مهمی که بر این دسته از احادیث عنوان شده، ناسازگاری این احادیث با قرآن است؛ چون مفاد این دسته از احادیث، خروج ذریه حضرت آدم از پشت خود حضرت آدم است؛ درحالی که مستفاد از آیه ۱۷۲ سوره اعراف، خروج ذریه از پشت فرزندان آدم می‌باشد، نه از پشت خود آدم: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ». پس مفاد این احادیث با قرآن در تعارض بوده و در نتیجه قابل استناد نخواهد بود.

پاسخ این اشکال آن است که گرچه آیه ۱۷۲ سوره اعراف از خروج ذریه از پشت فرزندان آدم سخن می‌گوید؛ ولی خروج ذریه از پشت فرزندان آدم ممکن نیست مگر این که ابتدا فرزندان بلافضل آدم از پشت خود خارج شوند و پس از آن، فرزندان آن فرزندان از پشت آن فرزندان و به همین ترتیب تا پایان نسل آدم که هر کدام از فرزندان از پشت پدرانشان خارج شده باشند پس آیه نیز دلالت دارد که همه ذریه آدم از پشت آدم خارج شده‌اند؛ ولی بعضی بدون واسطه از خود آدم خارج شده‌اند که همان فرزندان بلافضل او هستند و بعضی با واسطه که فرزندان او هستند. احادیث هم دلالت دارند که ذریه آدم از پشت خود آدم خارج شده‌اند؛ ولی به این نکته که بعضی با واسطه و بعضی بدون واسطه خارج شده‌اند اشاره‌ای نکرده‌اند، بلکه به‌طور کلی عنوان کرده‌اند که ذریه آدم از پشت آدم خارج شده‌اند؛ اما آیه شرح کامل‌تری داده است، و لذا تعارضی ندارند. (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱: ۷۸-۷۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸: ۳۱۳؛ مروارید، ۱۳۸۳: ۲۰۶).

۲-۳. روایات گروه دوم

احادیثی که دلالت دارند انسان‌ها پس از ورود به دنیا، موطن اقرار و اخذ پیمان را فراموش کرده‌اند؛ ولی معرفتی که انسان‌ها در عالم ذر به خدا پیدا کردند، پس از آفرینش انسان‌ها در دنیا، در قلب انسان‌ها باقی مانده است و اگر معرفت قلبی انسان‌ها در آن عالم نبود، کسی در دنیا نمی‌توانست به خداوند معرفت پیدا کند و او را بشناسد.

۱. احمد بن محمد برقی، عن حسن بن علی بن فضال، عن ابن بکیر، عن زرارة قال: «سألت أبا عبد الله (ع) عن قول الله: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ...»، قال: ثبتت المعرفة في قلوبهم ونسوا الموقف ويزكرونه يوما ما، ولولا ذلك لم يدر أحد من خالقه ولا من رازقه؛ امام صادق (ع) در مورد این گفته خداوند: «زمانی که خداوند از پشت فرزندان آدم ذریه آن‌ها را برگرفت ... فرمودند: معرفتی که به ربوبیت خدا پیدا کردند، در قلب‌های آنان تثبیت شده و باقی مانده است؛ ولی مکان اخذ میثاق یادشان رفته است و روزی آن را به یاد می‌آورند و اگر آن معرفت در عالم ذر نبود، هیچ کس [در دنیا] نمی‌دانست که خالق و رازق او کیست. (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۱: ۲۴۱).

بررسی سند:

این حدیث دارای چهار راوی است و هر چهار راوی در کتاب‌های رجال توثیق شده‌اند.

وثاقت «احمد بن محمد برقی» و «زرارة بن اعین» قبلاً بررسی و مورد تأیید قرار گرفت.

حسن بن علی بن فضال (خویی، ۱۴۱۰، ج ۵: ۴۴؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۱۳۸).

عبدالله بن بکیر (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰: ۱۲۲؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۶۶).

۲. احمد بن محمد برقی عن أبيه، عن فضالة، عن جميل بن دراج، عن زرارة: عن أبي عبد الله (ع) في قول الله: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ...»، قال (ع) كان ذلك معاينة الله فأنساهم المعاينة وأثبت الإقرار في صدورهم، ولولا ذلك ما

اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه؛ ابراهیمی راد | ۱۳

عرف أحدٌ خالقه ولا رازقه...؛ امام صادق (ع) درباره این گفته خداوند: «زمانی که خداوند از پشت فرزندان آدم ذریه آنها را برگرفت...»، فرمودند: این واقعه به صورت مشاهده عینی خداوند بوده است. [بعد از آمدن به دنیا] خداوند موجب فراموشی آن مشاهده عینی شد؛ ولی معرفت و اقرار را در قلب‌های آنها باقی گذاشت و اگر آن معرفت در عالم ذر نبود، هیچ کس [در دنیا] خالق و رازق خویش را نمی‌شناخت. (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۱: ۲۸۱).

بررسی سند:

این حدیث دارای پنج راوی است و هر پنج راوی در کتاب‌های رجال توثیق شده‌اند.

۱. محمد بن خالد برقی (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۶: ۶۴-۶۷؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۱۴).
۲. فضاله بن ایوب الازدی (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۱۰؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۳: ۲۷۱؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۳۵۹).

۳. جمیل بن دراج (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۲۶؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۴۹).

و ثافت احمد بن محمد برقی و زرارة بن اعین قبلاً بررسی و مورد تأیید قرار گرفت.

۳. صدوق در کتاب علل الشرایع آورده است: حدَّثنا أبي قال: حدَّثنا سعد بن عبد الله، عن محمد بن عيسى، عن الحسن بن علي بن فضال، عن ابن بكير، عن زرارة قال: سألت أبا جعفر (ع) عن قول الله عز وجل: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ...»، قال: ثبتت المعرفة ونسوا الوقت و سیدکرونه یوما، ولولا ذلك لم يدر أحدٌ من خالقه ولا من رازقه؛ امام باقر (ع) درباره این گفته خداوند: «زمانی را که خداوند از پشت فرزندان آدم، ذریه آنها را برگرفت...» فرمودند: معرفتی که به ربوبیت خدا پیدا کردند، در قلب‌های آنان باقی مانده؛ ولی زمان اخذ میثاق یادشان رفته است و به زودی روزی آن را به یاد می‌آورند و اگر آن معرفت در عالم ذر نبود، هیچ کس [در دنیا] نمی‌فهمید که خالق و رازق او کیست. (صدوق، بی‌تا، ج ۱: ۱۱۷).

بررسی سند:

این حدیث دارای شش راوی است و همه آنان در کتاب‌های رجال توثیق شده‌اند.

۱. علی بن الحسین بن بابویه پدر صدوق (نجاشی، ۱۴۲۴: ۲۶۱؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۱:

۳۶۸).

۲. سعد بن عبد الله (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۷۷؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۸: ۷۴).

۳. محمد بن عیسی، مقصود محمد بن عیسی بن عبید است (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۳۳؛

خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۷: ۱۱۰؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۴۲ و ۶۱۷).

وثاقت حسن بن علی بن فضال، عبدالله ابن بکیر و زرارۀ، قبلاً بررسی و مورد تأیید

قرار گرفت.

۴. علی بن ابراهیم قمی در کتاب تفسیرش آورده است: حدیثی اُبی، عن ابن اُبی عمیر، عن

ابن مسکان: «عن اُبی عبد الله (ع) في قوله: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ...»، قلت: معاینه کان هذا؟ قال: نعم، فَنَبَّتِ الْمَعْرِفَةَ وَنَسُوا الْمَوْقِفَ وَسِذَكْرُونَهُ،

ولولا ذلك لم يدر أحد من خالقه ورازقه.....» ابن مسکان می گوید: به امام صادق (ع)

درباره این گفته خداوند: «زمانی که خداوند از پشت فرزندان آدم ذریه آن‌ها را برگرفت

....» گفتم: آیا این واقعه به صورت مشاهده عینی بوده است؟ امام (ع) فرمودند آری؛ معرفتی

که به ربوبیت خدا پیدا کردند، در قلب‌های آنان باقی مانده؛ ولی مکان اخذ میثاق یادشان

رفته است و به زودی آن را به یاد می‌آورند و اگر آن معرفت در عالم ذر نبود، هیچ کس

[دردنیا] نمی‌فهمید که خالق و رازق او کیست (قمی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۲۴۸).

بررسی سند:

وثاقت ابراهیم بن هاشم و ابن اُبی عمیر قبلاً مورد بررسی و تأیید قرار گرفت. عبدالله بن

مسکان نیز در کتب رجال توثیق شده است (نجاشی، ۱۴۲۴: ۲۱۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰:

۳۲۴)..

ارزیابی محتوایی

۱. از این دسته احادیث استفاده می‌شود که خداوند در عالم ذر، خود را به انسان‌ها شناسانده و انسان‌ها در آن عالم، به خداوند و ربوبیت او معرفت یافتند و به آن اقرار کردند و پس از آمدن به دنیا، موطن اقرار و زمان و جزئیات آن را فراموش کرده‌اند؛ ولی اصل آن معرفت در قلب‌ها باقی مانده است و اگر آن معرفت و اقرار در آن عالم نبود، انسان‌ها در دنیا نمی‌توانستند به خداوند شناخت و معرفت پیدا کنند.

۲. این احادیث در این نکته ظهور دارند که این معرفت و اقرار انسان‌ها به ربوبیت او؛ به صورت علم حضوری و شهود قلبی انسان‌ها به خداوند بوده است؛ چون در بعضی از این احادیث کلمه «معاینه» آمده است و مقصود از «معاینه»، «شهود» است: «قلت معاینه کانت هذا؟ قال نعم»؛ همچنین در آن روایات آمده است که امام (ع) فرموده‌اند: «ولولا ذلک لم یدر احدٌ من خالقه ولا من رازقه»؛ از این عبارات استفاده می‌شود که آن معرفت، معرفت حضوری و شخصی بوده است، نه حصولی و کلی؛ چون اگر حصولی و کلی و به صورت استدلال عقلی بود، باید امام (ع) می‌فرمود: «ولولا ذلک لم یعلم احدان له خالقاً؛ اگر آن معرفت نبود، کسی نمی‌دانست که خالق دارد»، نه این که نمی‌دانست چه کسی خالق او است؛ در حالی که امام (ع) می‌فرماید: «اگر آن معرفت نبود، انسان نمی‌توانست شخص خدا را بشناسد و خود او را بیابد.» پس معلوم می‌شود این معرفت و اقرار به ربوبیت، به صورت علم حضوری و شهود قلبی بوده است (مصباح، ۱۳۷۱: ۳۹-۴۰).

۳-۳. روایات گروه سوم

احادیثی که دلالت دارند آیه (فطرت الله اللتی فطر الناس علیها) (روم / ۳۰)؛ همان معرفت توحیدی است که قبلاً انسان‌ها در عالم ذر پیدا و به آن اقرار کردند در نتیجه مفاد «آیه فطرت» همان مفاد «آیه ذر» است.

۱. شیخ صدوق در کتاب «التوحید» آورده است: عن أبيه قال: حدثنا سعد بن عبد الله، عن أحمد بن محمد، عن أبيه، عن عبد الله بن المغيرة، عن ابن مسكان، عن

زراره قال: قلت لأبي جعفر (ع).. قول الله عز وجل في كتابه: «فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» قال: فطرهم على التوحيد عند الميثاق على معرفته أنه ربهم، قلت: وخاطبوه؟ قال: فطأطأ رأسه ثم قال: لولا ذلك لم يعلموا من ربهم ولا من رازقهم» زراره می گوید: از امام باقر (ع) درباره این گفته خداوند پرسیدم که می فرماید: «فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»؛ امام (ع) فرمودند: هنگامی که خداوند از انسانها بر ربوبیت خویش پیمان می گرفت، در درون آنان معرفت توحیدی را قرار داد. به امام (ع) گفتم: آیا خداوند انسان هارا مورد خطاب قرار داد؟ امام (ع) سر را پایین انداخت و پس از آن فرمود: اگر آن معرفت در عالم ذر نبود، هیچ کس [دردنیا] نمی فهمید که خالق و رازق او کیست. (صدوق، (بی تا)، ۳۳۰).

بررسی سند:

این حدیث دارای هفت راوی است و همه آنان در کتابهای رجالی توثیق شده‌اند.

۱. احمد بن محمد: مقصود احمد بن محمد عیسی بن عبدالله اشعری است (نجاشی، ۱۴۲۴: ۸۱؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۲۹۶؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۶۱).
۲. محمد بن عیسی بن عبدالله اشعری (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۳۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۷: ۱۱۰؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۴۲).
۳. عبدالله المغیره (نجاشی، ۱۴۲۴: ۲۱۵؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰: ۳۳۶؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۸۲).

وثاقت علی بن الحسین بن بابویه (پدر صدوق)، سعد بن عبدالله، ابن مسکان و زراره بن اعین در بررسی سندی روایات گذشته، مورد تأیید قرار گرفت؛ لذا روایت از نظر سند معتبر است.

۲. عن علي بن إبراهيم، عن محمد بن عيسى، عن يونس، عن عبد الله بن سنان، عن أبي عبد الله (ع) قال: «سألته عن قول الله عز وجل: «فَطَرَتِ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» ما تلك الفطرة؟ قال: هي الإسلام، فطرهم الله حين أخذ ميثاقهم على التوحيد، قال: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ»

اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه؛ ابراهیمی راد | ۱۷

عبدالله بن سنان می گوید: از امام صادق (ع) درباره این گفته خداوند: «فَطَرَتَ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»؛ پرسیدم که مقصود از این فطرت چیست؟ امام (ع) فرمود: اسلام است. خداوند هنگام گرفتن میثاق از انسان‌ها در درون آنان معرفت توحیدی را قرار داده است. خداوند به انسان‌ها فرمود: آیا من پروردگار شما نیستم؟ (کلینی، ۱۴۲۷ ق، ج ۲: ۱۲).

بررسی سند:

این حدیث دارای چهار راوی است و همه آنان در کتاب‌های رجالی توثیق شده‌اند.

۱. یونس بن عبدالرحمان (نجاشی، ۱۴۲۴: ۴۴۶؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲۰: ۱۹۸؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۵۱۱ و ۶۲۳).
۲. عبدالله بن سنان (نجاشی، ۱۴۲۴: ۲۱۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰: ۲۰۹؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۷۲).

وثاقت علی بن ابراهیم و محمد بن عیسی بن عبید، در بررسی سندی روایات گذشته مورد تأیید قرار گرفت.

۳. صدوق در کتاب توحید آورده است: عن أبيه قال: حدثنا سعد بن عبد الله، عن ابراهيم بن هاشم ومحمد بن الحسين بن أبي الخطاب ويعقوب بن يزيد جميعاً، عن ابن أبي عمير، عن ابن اذينة، عن زرارة، عن أبي جعفر (ع) قال: «سألته عن قول الله عز وجل: «حُنْفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ»..... قال زرارة: وسألته عن قول الله عز وجل: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ.....» قال: أخرج من ظهر آدم ذريته..... وقال: قال رسول الله ص: كل مولود يولد على الفطرة؛ يعني على المعرفة بأن الله عز وجل خالق؛ زراره می گوید: درباره این آیه «واذ اخذ ربك...» سؤال کردم. امام (ع) فرمود: «خداوند خارج ساخت از پشت آدم ذریه او را.... امام (ع) فرمود: «پیامبر اسلام (ص) فرموده است: هر انسانی که متولد می‌شود، بر اساس فطرت آفریده می‌شود؛ یعنی با معرفت به این که خداوند خالق او است.. (صدوق، بی تا، ۱: ۳۳۰).

بررسی سند:

این حدیث همان حدیث اول از گروه اول است که صدوق آن را با سند معتبر دیگری نقل کرده است که علاوه بر دلالت بر خروج ذریه آدم از پشت او برای پیمان گرفتن بر ربوبیت خداوند، بر این نکته نیز دلالت دارد که مفاد آیه فطرت با مفاد آیه میثاق یکی است.

وثاقت راویان این حدیث غیر از یعقوب بن یزید و محمد بن الحسین بن ابی الخطاب در بررسی سندی احادیث گذشته مورد تأیید قرار گرفتند.

یعقوب بن یزید و محمد بن الحسین بن ابی الخطاب نیز در کتب رجالی دارای توثیقاند.

یعقوب بن یزید (نجاشی، ۱۴۲۴: ۴۵۰؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰: ۲۰۹؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۵۰۸).

محمد بن حسین بن ابی خطاب (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۳۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۵: ۲۹۱؛

ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۰۹).

بررسی محتوایی

این دسته از احادیث دلالت دارند که مفاد آیه فطرت با مفاد آیه میثاق یکی است؛ یعنی این که آیه فطرت می گوید انسان‌ها در دنیا فطرتاً به خدا گرایش دارند و خدا را می‌شناسند بدان دلیل است که این معرفت فطری قبلاً در عالم ذر برای انسان‌ها پیدا شده است و چون در آن عالم، خداوند خود را به انسان‌ها شناسانده و انسان‌ها به او معرفت حضوری و قلبی پیدا کرده‌اند؛ همان معرفت قلبی پس از آمدن به دنیا در فطرت و درون انسان‌ها باقی مانده است و لذا انسان‌ها فطرتاً خدا را می‌شناسند و به او گرایش دارند.

۳-۴. روایات گروه چهارم

احادیثی که دلالت دارند انسان‌ها در عالم ذر، علاوه بر اقرار به ربوبیت خداوند، به نبوت پیامبر اسلام (ص) و ولایت امیرالمؤمنین (ع) و سایر ائمه (ع) نیز اقرار کرده‌اند.

۱. علی بن ابراهیم قمی در کتاب تفسیر قمی آورده است: حدثني أبي عن نصر بن سويد، عن يحيى حلي، عن ابن سنان، قال: قال أبو عبد الله (ع): أول من سبق من الرسل إلى بلى رسول الله (ص)..... فقال الصادق (ع): كان الميثاق مأخوذاً عليهم لله بالربوبية، ولرسوله

بالنبوة، ولأمر المؤمنين والأئمة عليهم السلام بالإمامة، فقال: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» ومحمدٌ نبيكم وعليٌّ إمامكم والأئمة الهادون أئمتكم؟ فقالوا: بلى شهدنا... ابن سنان می گوید: امام صادق (ع) فرموده: «نخستین کسی که از میان پیامبران به میثاق الاهی پیشی گرفت، رسول خدا بود؛ چون او نزدیکترین آفریدگان به خدا بود.» امام (ع) فرمود: «میثاقی که خدا گرفته بود، بر ربوبیت خویش، نبوت پیامبر (ص) و امامت امیر مومنان (ع) و ائمه (ع) بود. پس خداوند فرمود: آیا من پروردگار شما و محمد (ص) پیامبر شما و علی (ع) و ائمه هدایت یافته، پیشوایان شما نیستند؟ همه گفتند: بلی ما شهادت می دهیم که چنین است» (قمی، ج ۱: ۲۴۶).

بررسی سند:

سند این حدیث نیز معتبر است و همه افراد موجود در سند، در کتاب‌های رجالی توثیق شده‌اند زیرا وثاقت علی بن ابراهیم و پدرش ابراهیم بن هاشم قبلاً بیان شد. نصر بن سوند و یحیی حلبی نیز دارای توثیق‌اند [نجاشی: ۴۲۷ و ۴۴۴]. البته ابن سنان بین عبدالله بن سنان و محمد بن سنان مشترک است. عبدالله بن سنان، توثیق شده است (نجاشی: ۲۱۴)؛ ولی محمد بن سنان در کتاب‌های رجالی، هم توثیق و هم تضعیف شده است (نجاشی: ۳۲۸؛ ترابی: ۴۲۱؛ خویی، ج ۱۶: ۱۶۰). لذا نمی‌توان به روایات او اعتماد کرد؛ ولی چون محمد بن سنان از امام صادق (ع) هیچ‌گونه روایتی نقل نکرده است؛ در هر مورد که روایتی به صورت ابن سنان از امام صادق (ع) نقل شده باشد، او عبدالله بن سنان خواهد بود که ثقة است، نه محمد بن سنان (خویی، ۱۶: ۱۶۴). بر این اساس، در روایت مورد بحث که نقل ابن سنان از امام صادق (ع) است، مقصود، عبدالله بن سنان می‌باشد که ثقة است. از این روایت از نظر سند معتبر خواهد بود.

۲. احمد بن محمد برقی در کتاب محاسن آورده است: عن حسن بن محبوب، عن علي بن رثاب، عن بكير بن أعين قال: كان أبو جعفر عليه السلام يقول: «إِنَّ اللَّهَ أَخَذَ مِيثَاقَ شِيعَتِنَا بِالْوَلَايَةِ وَهُمْ ذُرِّيُّومٌ أَخَذَ الْمِيثَاقَ عَلَى الذَّرِّ بِالْإِقْرَارِ لَهُ بِالرَّبُوبِيَّةِ وَ لِمُحَمَّدٍ (ص) بِالنَّبُوَّةِ»؛ بكير بن أعين می گوید: امام باقر (ع) فرمود: «خداوند از شیعیان ما بر ولایت ما پیمان گرفته و

آنان ذره بودند؛ در روزی که خداوند از انسان‌های ذره‌ای پیمان گرفت مبنی بر این که به ربوبیت او و نبوت پیامبر اسلام (ص) اقرار کنند» (برقی، ج ۱: ۱۳۵).

بررسی سند

این حدیث دارای چهار راوی است و همه آن‌ها در کتاب‌های رجال توثیق شده‌اند:

۱. علی بن رثاب (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۲: ۱۷؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۳۱۷).

۲. بکیر بن أعین (خویی، ۱۴۱۰، ج ۳: ۳۵۹؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۹۵).

وثاقت احمد بن محمد برقی و حسن بن محبوب در بررسی سندی روایات گذشته مورد تأیید قرار گرفت.

۳. صفار در کتاب بصائر الدرجات آورده است: محمد بن أحمد، عن يعقوب بن يزيد، عن حسن بن محبوب، عن محمد بن الفضيل: عن أبي الحسن (ع) في قول الله تعالى: «يُؤْفُونَ بِالَّذِينَ» الذي أخذ عليهم الميثاق من ولايتنا؛ محمد بن فضيل می گوید: امام کاظم (ع) درباره این گفته خداوند: «يُؤْفُونَ بِالَّذِينَ» فرموده: «یعنی به پیمانی که درباره ولایت ما از آن‌ها گرفته شده است، وفا می کنند». (صفار، ج ۱: ۹۰).

بررسی سند

این حدیث دارای پنج راوی است که تمامی آن‌ها در کتاب‌های رجال توثیق شده‌اند:

۱. محمد بن حسن صفار (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۵۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۵: ۲۵۷؛

ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۰۸).

۲. محمد بن أحمد، مقصود محمد بن احمد بن یحیی اشعری است (نجاشی، ۱۴۲۴:

۳۴۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۵: ۴۴؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۳۹۳ و ۶۱۱).

۳. یعقوب بن یزید: وثاقت ایشان قبلاً بررسی و مورد تأیید قرار گرفت.

۴. حسن بن محبوب: وثاقت ایشان نیز قبلاً بررسی و مورد تأیید قرار گرفت.

۵. محمد بن الفضیل (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۶۷؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۷: ۱۴۵؛

ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۴۵ و ۶۱۸).

مقصود از محمد بن فضیل که در حدیث آمده محمد بن فضیل کثیرالزیدی است، (الموسوعه الرجالیه: ۶۱۸). بعضی مانند شیخ طوسی او را تضعیف و عده‌ای مانند شیخ مفید و صاحب کامل الزیارات او را توثیق کرده‌اند (معجم رجال الحدیث، ج ۱۷ ص ۱۴۵). با ملاحظه این اختلاف دیدگاه‌ها درباره او، اگر توثیق وی ترجیح داده شود، این حدیث از ناحیه سند با مشکلی مواجه نیست.

۴. صفار در کتاب بصائر الدرجات آورده است: عن محمد بن حسین، عن حسن بن محبوب، عن سیف بن عمیره، عن ابی بکر حضرمی، عن علی بن الحسین (ع) أنه قال: «قد أخذ الله ميثاقَ شيعتنا معنا على ولايتنا»، ابی بکر حضرمی می‌گوید: «امام زین العابدین (ع) فرموده است: خداوند از شیعیان ما بر ولایت ما پیمان گرفته است» (صفار: ۱۸).

برسی سند روایت:

این حدیث دارای پنج راوی است و همه آن‌ها در کتاب‌های رجالی توثیق شده‌اند:

۱. محمد بن حسن صفار: قبلاً بررسی شد.

۲. محمد بن حسین، مقصود، محمد بن حسین بن ابی خطاب است (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۳۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۵: ۲۹۱؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۰۹).

۳. حسن بن محبوب، قبلاً بررسی شد.

۴. سیف بن عمیره (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۸۹؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۸: ۳۶۴؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۲۹).

۵. ابی بکر حضرمی (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰: ۲۹۶؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۷۸).

۵. عن محمد بن یحیی، عن أحمد بن محمد و علی بن إبراهيم، عن أبيه، عن حسن بن محبوب، عن هشام بن سالم، عن حبيب سجستانی قال: سمعت أبا جعفر (ع) يقول: إن الله عز وجل لما أخرج ذرية آدم من ظهره ليأخذ عليهم الميثاق بالربوبية له وبالنبوة لكل نبي، (کلینی، ج ۲: ۸).

این حدیث، همان حدیث دوم از گروه اول است که علاوه بر دلالت بر خروج ذریه آدم از پشت او برای پیمان گرفتن بر ربوبیت خداوند، بر این نکته نیز دلالت دارد که از

انسان‌ها در عالم ذر، از نبوت همه پیامبران نیز پیمان گرفته شده است.

سند این حدیث، مورد بررسی و تأیید قرار گرفت.

۶. علی بن ابراهیم قمی در کتاب تفسیر قمی آورده است: حدیثی است: عن محمد بن فضیل، عن أبي الحسن (ع) قال: نزلت هذه الآية «الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ...» (رعد/۱۳) في آل محمد (ص) و ما عاهدهم عليه و ما أخذ عليهم من الميثاق في الذر من ولاية أمير المؤمنين والأئمة عليهم السلام بعده؛ محمد بن فضیل می گوید: امام کاظم (ع) فرموده است: آیه «الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ...»، درباره اهل بیت پیامبر نازل شده، مبنی بر پیمانی که از انسان‌ها در عالم ذر بر ولایت امیر المومنین (ع) و ولایت سایر ائمه اطهار (ع) گرفته شده است» (قمی، ج ۱: ۳۶۳).

سند حدیث

وثاقت علی بن ابراهیم و پدرش ابراهیم بن هاشم قبلاً بررسی و تأیید شد. محمد بن فضیل اگر محمد بن فضیل کثیر ازدی باشد، چنانچه قبلاً بیان شد بعضی مانند شیخ طوسی او را تضعیف و بعضی دیگر مانند صاحب کامل الزیارات و شیخ مفید او را توثیق کرده‌اند (خویی، ج ۱۷: ۱۴۵). علامه امینی مراد از محمد بن فضیل را در این حدیث به قرینه روایت ابراهیم بن هاشم، محمد بن القاسم بن الفضیل می داند که در کتب رجال توثیق شده است (خویی، ج ۱۷: ۱۶۱). در نتیجه روایت را از نظر سند معتبر می داند. (امینی، ۱۴۳۴: ۲۷۴).

۷. صفار در کتاب بصائر الدرجات آورده است: حدیثنا محمد بن عیسی، عن سلیمان جعفری قال: «كنت عند أبي الحسن عليه السلام قال: يا سليمان! إنَّ الله خلق المؤمن من نوره وأخذ ميثاقهم لنا بالولاية، سليمان جعفری می گوید: نزد امام کاظم (ع) بودم؛ امام به من گفت: «ای سلیمان، خداوند مؤمن را از نور خودش آفریده و از آنان بر ولایت ما پیمان گرفته است.» (صفار: ۱۷۹).

سند حدیث

رجال سند این حدیث نیز در کتاب‌های رجالی توثیق شده‌اند.

۱.. محمد بن حسن صفار، قبلاً بررسی شد.

۲. محمد بن عیسی، مقصود، محمد بن عیسی بن عبید است (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۳۳؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۷: ۱۱۰؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۴۲ و ۶۱۷).
۳. سلیمان جعفری (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۸۲؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۸: ۲۳۸؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۲۱).

بررسی محتوایی

این دسته از روایات، دلالت دارند که از انسان‌ها در عالم ذر علاوه بر ربوبیت خداوند، از نبوت پیامبر اسلام (ص) و ولایت امیرالمؤمنین (ع) و سایر ائمه (ع) هم پیمان گرفته شده است.

لازم به تذکر است که این روایات که علاوه بر اخذ میثاق بر ربوبیت خداوند، از اخذ میثاق بر نبوت پیامبران، خصوصاً پیامبر اسلام (ص) و ولایت ائمه (ع) سخن گفته‌اند؛ با جمله «الست بربکم» در آیه میثاق منافاتی ندارند؛ زیرا:
آیه میثاق، اقرار به ربوبیت خدا را مطرح کرده و در مورد اقرار به نبوت پیامبر (ص) و ولایت ائمه (ع) ساکت است؛ ولی در روایات، تفصیل بیشتری داده شده و در آن‌ها اقرار به ربوبیت و ولایت نیز مطرح شده است، لذا مفاد روایات مذکور با آیه میثاق در تنافی نیستند.

۳-۵. روایات گروه پنجم

احادیثی که دلالت دارند اولین کسی که به ربوبیت خداوند در عالم ذر اقرار کرده، پیامبر اسلام (ص) بوده است.

۱. علی بن ابراهیم قمی در کتاب تفسیر قمی آورده است: حدثني أبي عن نصر- بن سويد، عن يحيى حلي، عن ابن سنان، قال: قال أبو عبد الله عليه السلام: أول من سبق من الرسل إلى بلى رسول الله (ص)،.... ابن سنان می گوید: امام صادق (ع) فرمود: نخستین کسی که از میان پیامبران به میثاق الاهی پیشی گرفت، رسول خدا (ص) بود، (قمی، ج ۱: ۲۴۶).

این حدیث، همان حدیث اول از گروه چهارم است که علاوه بر دلالت بر اخذ میثاق از نبوت پیامبر اسلام (ص) و ولایت امیرالمؤمنین (ع) و سایر ائمه (ع)، بر این نکته نیز دلالت دارد که نخستین کسی که از میان پیامبران اقرار به ربوبیت خداوند کرده پیامبر اسلام (ص) بوده است.

سند این حدیث مورد بررسی و تأیید قرار گرفت.

۲. صفار در کتاب بصائر الدرجات آورده است: عن حسن بن محبوب، عن صالح بن سهل، عن أبي عبد الله (ع) «إِنَّ بَعْضَ قَرِيشٍ قَالَ لِرَسُولِ اللَّهِ (ص): بِأَيِّ شَيْءٍ سَبَقْتَ الْأَنْبِيَاءَ وَأَنْتَ بَعَثْتَ آخِرَهُمْ وَخَالَقَهُمْ؟ قَالَ: إِنِّي كُنْتُ أَوَّلَ مَنْ أَقْرَبَ رَبِّي، وَأَوَّلَ مَنْ أَجَابَ حَيْثُ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى، فَكُنْتُ أَنَا أَوَّلَ نَبِيٍّ قَالَ بَلَى، فَسَبَقْتَهُمْ بِالْإِقْرَارِ بِاللَّهِ؛ صَالِحُ بْنُ سَهْلٍ مِي گويد: امام صادق (ع) فرمود: «بعضی از افراد قبیله قریش به پیامبر (ص) گفتند: با چه چیزی بر پیامبران پیشی گرفته‌ای، با این که آخرین پیامبر هستی؟ پیامبر فرمود: من اولین کسی بودم که به ربوبیت خدا اقرار کردم و هنگامی که خداوند از پیامبران پیمان گرفت و آنان را بر خویش گواه قرار داد و گفت آیا من پروردگار شما نیستم؟ همه گفتند: بلی؛ من اولین کسی بودم که اجابت کردم و پاسخ «بلی» را گفتم. پس من اولین پیامبری هستم که «بلی» گفتم و لذا در اقرار به خدا بر آن‌ها پیشی گرفتم (صفار: ۸۴).

سند حدیث

این حدیث دارای سه راوی است. محمد بن حسن صفار و حسن بن محبوب قبلاً بررسی و مورد تأیید قرار گرفتند. صالح بن سهل نیز دارای توثیق است: (خویی، ۱۴۱۰، ج ۹: ۷۱؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۲۳۵).

۳. شیخ صدوق در کتاب خصال آورده است: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَزَةُ بْنُ قَاسِمٍ عَلَوِيِّ عَبَّاسِي قَالَ: حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَالِكِ كُوفِي فَزَارِي، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَسِينِ بْنِ زَيْدِ زِيَّاتٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادِ أُرْدِي، عَنْ مَفْضَلِ بْنِ عَمْرِ، عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ..... لَمَّا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى لِجَمِيعِ أَرْوَاحِ بَنِي

آدم: أَلست بِرَبِّكم؟ قالوا: بَلَى! قال (ع): أَوَّل من قال بَلَى مُحَمَّدٌ ص، فصار بسبقه إلی بَلَى سَيِّد الأَوَّلین والآخِرین وأفضل النَّبیین والمرسلین؛ مفضل بن عمر می گوید: امام صادق (ع) فرمودند: «هنگامی که خداوند به جمیع ارواح انسان‌ها گفت: آیا من پروردگار شما نیستم؛ گفتند: بلی.» امام (ع) فرمود: «اولین کسی که «بلی» را گفت، رسول خدا بود و به خاطر همین پیشی گرفتن در «بلی» آقای اولین و آخرین و از همه پیامبران برتر شد» (صدوق، ج ۱: ۳۰۴).

سند حدیث:

این حدیث دارای هفت راوی است و همه آن‌ها در کتاب‌های رجالی توثیق شده‌اند:

۱. صدوق، قبلاً بررسی شد.
 ۲. علیُّ بن أحمد بن موسی (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۸۲؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۱: ۲۵۴؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۳۰۶).
 ۳. حمزه بن قاسم علوی عبّاسی (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۴۰؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۶: ۲۷۶؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۱۷۶).
 ۴. جعفر بن محمد بن مالک کوفی فزاری (نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۸۲؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۱۷؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۱۱۱).
 ۵. محمد بن حسین بن زید زیّات (نجاشی، ۱۴۲۴: ۳۳۴؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۵: ۲۹۱؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۱۰).
 ۶. محمد بن زیاد اُزدی (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۶: ۹۲؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۱۷).
 ۷. مفضل بن عمر (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۸: ۲۹۲؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۴۷۲).
- در سند این حدیث، جعفر بن محمد مالک فزازی و مفضل بن عمر وجود دارند. شیخ طوسی درباره جعفر بن محمد مالک فزازی می گوید: «کوفی ثقه و یضعفه قوم» در واقع با این که می‌داند عده‌ای او را تضعیف کرده‌اند؛ او را توثیق می‌کند. مامقانی هم او را توثیق کرده است. همچنین صاحب کامل الزیارات و صاحب تفسیر قمی او را توثیق کرده‌اند؛ ولی نجاشی او را تضعیف کرده است (خویی، ۱۴۱۰، ج ۴: ۱۱۷؛ ابوترابی، ۱۴۲۴: ۱۱۱).

اگر توثیق او ترجیح داده شود، این روایت از ناحیه سند با مشکلی مواجه نیست.

بررسی محتوایی

از این احادیث استفاده می‌شود که پیامبر اسلام (ص) اولین کسی بوده که هنگام گرفتن پیمان از انسان‌ها، به ربوبیت خداوند اقرار کرده است؛ و در میان پیامبران نیز اولین کسی بوده که به ربوبیت خداوند اقرار کرده است.

نتیجه‌گیری

در مورد «عالم ذر» احادیث متعددی وارد شده‌اند که وجود چنین عالمی را قبل از آفرینش انسان در دنیا ثابت می‌کند. در این پژوهش تنها هفده حدیث (با کسر مکررات) از احادیث «عالم ذر» مورد بررسی قرار گرفته که از نظر سند، صحیح و معتبرند و از نظر دلالت بر وجود «عالم ذر»، دارای هیچ‌گونه اشکالی و ابهامی نیستند. بر این اساس، نمی‌توان همه احادیث وارد شده در عالم ذر را از نظر سند، ضعیف و غیر معتبر و از اخبار تناسخیه و یا متعارض با یکدیگر دانست و دلالت آن‌ها را بر وجود «عالم ذر» انکار کرد. مجموعه هفده حدیث صحیح و معتبر که در این پژوهش بررسی شده‌اند، به روشنی بر نکات ذیل دلالت دارند:

اولاً، قبل از آفرینش انسان در دنیا، خداوند همه انسان‌ها را در عالمی از پشت پدرانشان خارج ساخته و همه آنان، ربوبیت خدا را با علم حضوری و شهود قلبی یافته و به ربوبیت او اقرار کرده‌اند و در نتیجه حجت بر همه تمام شده است.

ثانیاً، گرچه انسان‌ها موطن این اقرار و خصوصیات آن را در دنیا فراموش کرده‌اند؛ ولی اصل این معرفت قلبی به ربوبیت خداوند در دل‌های انسان‌ها، پس از آمدن به دنیا باقی مانده که از این به «فطرت توحیدی» تعبیر می‌شود وجود این معرفت در درون انسان‌ها، معلول تحقق معرفت قلبی در «عالم ذر» است.

ثالثاً، کسانی که منکر «عالم ذر» شده و آیه میثاق را به فطرت انسانی تأویل کرده‌اند؛ برخلاف این احادیث سخن گفته‌اند؛ زیرا احادیث مذکور، مفاد آیه فطرت را همان مفاد آیه میثاق می‌داند و می‌گوید این معرفت فطری، قبلاً در عالم ذر برای انسان‌ها پیدا شده

اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه؛ ابراهیمی راد | ۲۷

است و لذا انسان‌ها فطرتاً خدا را می‌شناسند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Muhammad Ebrahimi
Rad

<http://orcid.org/0000-0002-8259-0491>

منابع

قرآن کریم.

آذرخش، معصومه. (۱۳۹۸) «تواتر معنوی روایات عالم ذر» فصلنامه علمی پژوهشی نامه هیات، دوره ۱۲، شماره ۴۹، زمستان ۹۸ دانشکده هیات و معارف اسلامی واحد تهران شمال- دانشگاه آزاد.

ابن فهد حلی، جمال‌الدین، احمد بن محمد اسدی. (۱۴۰۷ ق.). المهدب البارع قم. انتشارات اسلامی

امینی، عبدالحسین. (۱۴۳۴ ق.). المقاصد العلیه فی المطالب السنیه. ایران. قم. دار التفسیر.

برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ ق.). المحاسن. قم، دارالکتب الاسلامیه.

بیابانی اسکویی. محمد. (۱۳۸۷). «انسان در عالم ذر: روایات اهل بیت». فصلنامه سفینه. شماره ۲۰

ترابی، علی اکبر. (۱۴۲۴ ق.). الموسوعه الرجالیه المیسره. موسسه الامام الصادق (ع).

جمال‌الدین مقداد بن عبدالله السیوری الحلی. (۱۴۰۴ ق.). التنقیح الرائع لمختصر الشرائع. قم. مکتبه آیت‌الله المرعشی

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲ ش.). تسنیم. قم. اسراء.

حلی. حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۳ ق.). مختلف الشیعہ. قم. انتشارات اسلامی.

حلی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف. (۱۳۸۷ ق.). ایضاح القوائد فی مشکلات القواعد. قم. مؤسسه اسماعیلیان.

خویی، ابوالقاسم. (۱۴۱۰ ق.). معجم رجال الحديث. قم. نشر آثار الشیعہ.

رادان، صغری. (۱۲۹۸). «بررسی روایات تفسیری عالم ذر» دو فصلنامه علمی حدیث پژوهی، شماره ۲۲ دانشگاه کاشان.

صدوق، محمد بن علی. (۱۳۹۸ ق.). التوحید، قم. جامعه مدرسین.

صدوق، محمد بن علی. (۱۳۶۳ ش.). الخصال. قم. جامعه مدرسین.

صدوق، محمد بن علی. (۱۳۸۵ ش.). علل الشرایع. ق. کتاب فروشی داوری.

صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق.). بصائر الدرجات. قم. مکتبه آیت الله نجفی

طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق.). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت. موسسه الاعلمی..

عبدالله، مامقانی. (بی تا). تنقیح المقال فی علم الرجال. قم. موسسه آل البيت.

- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷ ش.). *تفسیر القمی*. قم. دارالکتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۷). *الکافی*. بیروت. منشورات الفجر
- مروارید، میرزا حسنعلی. (۱۳۸۳ ش.). *مبدء و معاد*. قم. دارالعلم.
- مصباح، محمد تقی. (۱۳۷۱). *معارف قرآن*. قم. موسسه در راه حق.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ ق.). *المسائل السرویة*. المؤتمر العالمی لافیه الشیخ المفید
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۰). *تفسیر نمونه*. تهران. دارالکتب الإسلامیة.
- نجفی، الشیخ محمد حسن. (۱۳۶۲ ش.). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. بیروت. دار إحياء التراث العربی
- رضوی، سید علی. (۱۴۳۳). *سد المضر علی منکر عالم الذر*. دارالعلوم.

References

The Holy Quran

- Azarakhsh, Masoumeh. (2019). Tawatur Ma'navi Rawayat Alam Dhar, *Nameh Elahiyat Scientific Quarterly*, Vol. 12, No. 49, Winter 2019, Faculty of Theology and Islamic Studies, Tehran North Branch - Islamic Azad University. [In Persian]
- Barqi, Ahmad bin Muhammad bin Khalid. (1952). *Al-Mahasin*. Qom, Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Biabani Oskooyi, Mohammad. (2008). Human in Alam Dhar: Narratives of Ahl al-Bayt. *Safineh Quarterly*, No. 20. [In Persian]
- Helli Fakhr al-Muhaqqiqin, Muhammad bin Hasan bin Yusuf. (1967). *Idhah al-Fawaid fi Mushkilat al-Qawaid*. Qom. Isma'iliyan Institute. [In Persian]
- Helli, Hasan bin Yusuf bin Mutahhar. (1992). *Mukhtalaf al-Shi'ah*. Qom. Islamic Publications. [In Persian]
- Ibn Fahd Helli, Jamal al-Din, Ahmad bin Muhammad Asadi. (1987). *Al-Muhadhab al-Bar'*, Qom. Islamic Publications. [In Persian]
- Jamal al-Din Miqdad bin Abdullah al-Siyuri al-Hilli. (1984). *Al-Tanqih al-Ra'iq li-Mukhtasar al-Sharai'*. Qom. Ayatollah Marashi Library. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah. (2013). *Tasnim*. Qom. Isra. [In Persian]
- Khoei, Abu al-Qasim. (1990). *Mu'jam Rijal al-Hadith*. Qom. Nashr Athar al-Shi'a. [In Persian]
- Kulaini, Muhammad bin Ya'qub. (2006). *Al-Kafi*. Beirut. Al-Fajr Publications. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Naser. (1991). *Tafsir Nemooneh*. Tehran. Islamiah Publications. [In Persian]

- Mamqani, Abdullah. (n.d.). *Tanqih al-Maqal fi 'Ilm al-Rijal*. Qom. Al al-Bayt Institute. [In Persian]
- Morvarid, Mirza Hassan Ali. (2004). *Mabda' wa Ma'ad*. Qom. Dar al-'Ilm. [In Persian]
- Mesbah, Muhammad Taqi. (1992). *Ma'arif al-Quran*. Qom. Institute on the Path of Truth. [In Persian]
- Mufid, Muhammad bin Nu'man. (1992). *Al-Masa'il al-Sarwiyah*. The World Congress for the Commemoration of Sheikh Mufid. [In Persian]
- Najafi, Sheikh Muhammad Hassan. (1983). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam*. Beirut. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Razavi, Sayyed Ali. (2012). *Sadd al-Mafar 'ala Munkir Alam al-Dhar*. Dar al-Ulum. [In Persian]
- Radan, Soghra. (2019). Review of Interpretive Narrations of Alam Dhar, *Semi-annual Journal of Hadith Studies*, No. 22, Kashan University. [In Persian]
- Saduq, Muhammad bin Ali. (1978). *Al-Tawhid*, Qom. Jami'at al-Mudarrisin. [In Persian]
- Saduq, Muhammad bin Ali. (1984). *Al-Khisal*. Qom. Jami'at al-Mudarrisin. [In Persian]
- Saduq, Muhammad bin Ali. (2006). *'Ilal al-Sharayi'*. Qom. Davari Bookstore. [In Persian]
- Saffar, Muhammad bin Hasan. (1983). *Basair al-Darajat*. Qom. Ayatollah Najafi Library. [In Persian]
- Tabatabaei, Sayyid Muhammad Husayn. (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beirut. Al-Alami Institute. [In Persian]

استناد به این مقاله: ابراهیمی راد، محمد. (۱۴۰۳). اعتبارسنجی سندی و تحلیل محتوایی احادیث «عالم ذر» در منابع شیعه، دو فصلنامه علمی سراج منیر، ۱۵(۴۸)، ۱-۳۰. DOI: 10.22054/ajsm.2024.77746.2001

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.